

PALIA DE LA ORĂȘTIE ȘI SUBDIALECTUL BĂNĂȚEAN

MARCU MIHAIL DELEANU

1. Câteva dintre cele mai vechi indicii despre graiurile bănățene ar putea fi găsite în *Palia de la Orăștie*, pentru că trei dintre traducătorii ei au fost bănățeni: caransebeșenii Efrem Zăcan, Ștefan Herce și lugojeanul Moise Pestișel.

- Pentru primii doi vezi Binder 1974, 212-214. Același autor a scris despre **geneza Paliei**, în „Studia Bibliografica”, III, București, 1969, p. 422-423, iar lugojeanul Ioan Ardeleanu a publicat placheta *Palia de la Orăștie. Orizont cultural și realitate lingvistică*, Timișoara, Editura Hestia, 2003, lucrare care doar în titlu face trimitere la *realitatea lingvistică*, fără a reține particularitățile dialectale.

Tipărită în anii 1581-1582, *Palia* a fost cercetată, ca document de limbă română veche, de către mai mulți specialiști, dintre care amintim, pentru aria noastră de interes, în primul rând studiul lui Iosif Popovici, *Palița de la Orăștie 1582* (publicat în „Analele Academiei Române”. Seria II, Tom. XXXIII, Memoriile Secțiunii literare, 1911). Autorul a clarificat problema textului străin după care s-a tradus *Palia* și a remarcat câteva particularități de limbă bănățene, printre care forma negativă a imperativului: *nu dareți, nu împușinareți*.

2. **Aspectele dialectale** din textul *Paliei* au fost avute în vedere de G. Ivănescu la stabilirea *dialectelor literare* ale limbii române din secolul al XVI-lea, în tratatul *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1948. După opinia lui G. Ivănescu, dintre particularitățile dialectale bănățene, doar **ń** apare în text cu regularitate, în vreme ce **dz** alternează cu **z**, iar alte câteva aspecte ale graiului popular (!) din Banat apar „foarte rar.” (119). Asupra celor pre-co-

nizate de G. Ivănescu s-a oprit Ion Gheție în *Baza dialectală a românei literare*, 1975, și în *Introducere în studiul limbii române literare*, 1982.

3. Despre *Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăștie”* a scris Viorica Pamfil (în SCL 1958, 227-249), înainte de a edita *Palia* (text, facsimile, indice) în 1968 la EA. În acest articol, Viorica Pamfil constată că deosebirile lingvistice regionale sunt *neînsemnate* în textele din secolul al XVI-lea pentru că ele nu existau în limba română din acea vreme. Preluând cele scrise de E. Petrovici, autoarea crede că *deprinderile fonetice* diferite de la o regiune la alta „nu au o vechime prea mare”, fiind rezultatul *amestecului etnic* „cu alte popoare.” (227). Pentru limba română veche sunt avute în vedere mai ales „unele *divergențe lexicale* (s.n.) între provincii”. (242). Actuala repartitie a *graiurilor* dacoromâne a început să apară în secolele XVII-XVIII, ca urmare a fărâmițării feudale, deși, pare a se contrazice autoarea, „în limba scrierilor sau tipăriturilor vechi s-au strecurat *numeroase particularități caracteristice graiului regiunii* (s.n.) din care sunt originari autorii”. (228).

3.1. Ar fi de observat că Viorica Pamfil, excelentă interpretă și editoare a *Paliei*, nu și-a pus problema folosirii unei terminologii specifice dialectologiei. Astfel, vorbește despre caracteristici ale *graiului din Transilvania și Banat*, dar și despre *graiul bănățean*, iar orașele Caransebeș și Lugoj sunt considerate ca făcând parte din regiunea „din jurul Hunedoarei”, precum Orăștie. (228). Într-un fel, Viorica Pamfil nu greșește referindu-se la *graiuri*, pentru că traducătorii din Banat nu vorbeau subdialectul bănățean – o noțiune generică, virtuală, ci un grai din jurul Lugojuului, dacă ne referim la Moise Pestișel, sau al Caransebeșului, în cazul lui Efreim Zăcan, pentru că la Ștefan Herce – preot aici între 1578-1591 – trebuie luat în calcul și graiul din partea Vărdăiei de Mureș, de unde era originar. (Binder 1974, 214).

3.2. O altă observație ar fi aceea că se vorbește despre o influență maghiară în Banat (229, 244), deși, în alt loc, se arată că în Banat se găsesc împrumuturi *sârbești*, iar în Transilvania cele maghiare. (227). Despre o puternică influență maghiară în Banat era convins și Gustav Weigand, opinie contrazisă de Enea Hodoș, care

constatase tocmai o mai redusă influență maghiară în Banat decât în Ardeal și în părțile ungurene.

4. Pe urmele lui Al. Rosetti, G. Ivănescu și ale altora, Viorica Pamfil conchide că în vremea traducerii *Paliei* nu ar fi existat multe elemente dialectale, apărute ulterior în graiurile bănățene și hunedorene: „Deosebiriile dintre graiuri sunt mult mai pronunțate astăzi decât în secolul al XVI-lea...” (224). Se pune însă întrebarea dacă aceste diferențieri nu au existat cu adevărat în 1851-1852 sau nu au fost notate de traducători? După opinia noastră, ele au existat în număr mai mare decât cele două notate în *Palia*, respectiv **ń** (*pustińe*) și **dz** (*Domnedzeu*), dar nu apar în text din mai multe motive.

4.1. Unul ar fi acela că traducătorii aveau un model de limbă română în cărțile tipărite de Coresi, despre care se știe că ilustrează limba română din Muntenia subcarpatică (zona Târgoviște) și din Ardealul de sud (graiurile din jurul Brașovului).

• Să notăm însă că traducătorul *Liturghierului lui Coresi* din 1570 „pare să provină din *Banat-Hunedoara* (s.n.) sau din Transilvania centrală”. Pentru Banat pledează verbul *toci* „a izvorî”, înregistrat în ANON. CAR. cu forma *tocsék*. (Mareș 1969, 39).

4.2. Un alt motiv ar fi că traducătorii *Paliei*, cunoscători ai limbii latine, nu puteau scrie *fașie*, *frace*, *cinăr*, *girept*, *șinși*, de vreme ce știau cuvintele latinești *facere*, *frater*, *tenerus*, *directus*, *quinque* (cincue), după care se va fi orientat și Coresi. Tot cunoașterii limbii latine i se datorează notarea lui **ń** (*vińie*, *cuń* < *cuneus*) și a lui **dz** (*dzice*), pentru că trimit la etimonul latin.

• Această supoziție este confirmată de forma dialectală bănățeană *țini* „tu ți” în gramatica lui C.D. Loga din 1822, explicată de editori astfel: Loga a acceptat-o, alături de *remâni*, *vini*, „probabil și pentru că *este mai apropiată fonetic de etimonul latin* (s.n.)” (Loga 1973, 175, nota 2). Doi ani mai înainte, Vasile Țara semnalase fenomenul, scriind despre C. Diaconovici Loga și problemele limbii literare (în O 1971, 8, 85): „Fonetismele regionale de tip bănățean (s.n.) sunt acceptate ca norme de rostire literară numai atunci când *lasă impresia să se apropie de forma existentă în latină* (s.n.), cum ar fi, de pildă, *tinăr*, *spuni* „spui”, *petroni* „pietroi” etc”.

Traducătorii bănățeni ai *Paliei* vor fi judecați, ca și Simeon Ștefan mai târziu, nu doar că *vorbele sunt ca banii*, ci și că acele pronunții românești *sunt bune, care le înțeleg toți românii*. Un argument al existenței în Banatul secolelor XVI și XVII a palatalizării dentalelor îl găsim prin analogie cu textele cronicarilor moldoveni: D. Cantemir semnaleză palatalizarea labialelor în Moldova, dar fenomenul nu apare la Miron Costin, spre exemplu, la care întâlnim doar *hire* „fire”, *va hi* „va fi”. Nici în textele lui Neculce, care avea mai puțină formație clasică decât Costin, nu apare palatalizarea labialelor: el scria frecvent *bine, copil, vinul, vii*. De aici putem trage concluzia că fenomenul nu exista atunci în graiurile din Moldova, așa cum se procedează cu fonetismele bănățene din *Palia*? În cronica lui Nicolae Stoica de Hațeg, scrisă între 1825-1827, apare doar *ń*, dentalele *d* și *t* nefiind palatalizate. Înseamnă că fenomenul a apărut în Banat după 1827? Mai degrabă, așa cum scria C. Tagliavini (1929, 11): „În mai toate textele românești scrise de străini [...] găsim labialele palatalizate”, de unde deducem că românii se fereau să redea în scris pronunția dialectală.

4.3. Un al treilea motiv al absenței particularităților bănățene în textul *Paliei* (deși, suntem convinși, existau în graiurile de-atunci) îl constituie faptul că tipograful (*diaconul Șerban și Marian diacul*), ucenici ai lui Coresi, au înlocuit unele regionalisme cu sinonime mai cunoscute (*cățân* cu *vas*), așa cum „a procedat și Coresi cu *formele regionale* (s.n.) din manuscrisele pe care le-a tipărit”. (Pamfil 1958, 230).

• Diaconul Coresi „*nu a tradus singur [...], ci numai a modificat* textul unei traduceri anterioare, *scoțând unele forme învechite și regionale.*” (236).

Ioșif Popovici scria, referindu-se la textul *Paliei*, despre o *deosebire pronunțată* între scriere și tipărire când este vorba de literele chirilice (267) și că tipograful „au înlocuit unele *cuvinte dialectale* (s.n.) cu unele generale” (279), dar remarca un mai pronunțat aspect bănățean al limbii decât constatase Viorica Pamfil: traducătorii bănățeni *au folosit dialectul lor*, cum se vede și din forma negativă a imperativului (*nu dareți*). (Popovici 1979, 274).

• S-au descoperit, în unele tipărituri ale lui Coresi, *două straturi* de limbă, „unul al traducătorului și altul al revizorului” de text (Mareș 1969, 37), aspect necercetat în *Palia de la Orăștie*, dar care ar putea justifica, și el, numărul redus de elemente dialectale bănățene. O altă explicație o găsim în articolul Vioricăi Pamfil: „multe particularități se datoresc modelului după care s-a făcut traducerea [...] și nu atât particularităților de grai ale traducătorilor”. (244). Cu alte cuvinte, *modelul* a împiedicat folosirea graiurilor din Banat, ceea ce nu înseamnă că acestea nu existau în acea vreme.

4.4. Așadar, în absența manuscrisului, doar pe baza textului tipărit nu putem afirma că aspecte dialectale bănățene, îndeosebi fonetice, nu existau în graiurile de-atunci, așa cum accepta și G. Ivănescu (1980, 576):

„Alte particularități bănățene apar în **Palia** în mod excepțional sau nu apar deloc, deși ele existau în secolul al XVI-lea în graiul popular bănățean.”

Traducătorii *Paliei*, ca și alți intelectuali din epocă, au folosit o limbă română după chipul și asemănarea celei a cărților bisericești din vremea lor. Putem spune că exista deja un *koiné* al tipăriturilor religioase în limba română. Normele acestui stadiu non-ori supra-dialectal acționau și în cazul manuscriselor, cum vom vedea în *Anonymus Caransebesiensis* și în cronică lui Nicolae Stoica de Hațeg.

• Palatalizarea lui **t**, în faza ardelenescă *chi*, o întâlnim în *pochiolate* (< ung. *patyolat*), vâlul [preoților evrei], cuvânt care în *Lexicon Marsilianum* apare cu forma *patyalat* „sindon”, care nu se apropie de băn. **ti** > **ć**, dar poate sugera o palatalizare a dentalei **t**.

5. În articolul Vioricăi Pamfil, elementele regionale din *Palia de la Orăștie* sunt cercetate numai sub aspect lexical, considerându-se că doar aproximativ 40 de termeni intră în această categorie. Cu referire la Banat, deși se amintesc împrumuturile sârbocroate din *graiul* bănățean, acestea nu sunt cercetate separat, fiind incluse în categoria *elementelor slave*. Câteva **observații fonetice** face Viorica Pamfil în *Introducere* la *Palia* publicată în 1968, atunci când explică *interpretarea slovelor chirilice* pentru a reda, *pe cât posibil*, pronun-

țarea traducătorilor și a tipografilor. (X). Se explică inconsecvența formelor cu **ń** și **dz** prin două cauze: absența mai multor matrițe pentru o literă care ar fi revenit frecvent în text (Al. Rosetti) și influența tipăriturilor lui Coresi. (XIII). Din exemplele citate se vede însă că Viorica Pamfil a redat același semn cu **dz** în *dzice*, *dzece*, *slobodzi*, dar cu **z** în *dezlega*, *zăduhul*, pentru **z** fiind folosită în text altă literă în *zice*, *zace*. (XI).

5.1. Pentru cercetarea diacronică a subdialectului bănățean sunt de reținut cuvintele regăsite de Viorica Pamfil și în alte izvoare bănățene vechi sau mai noi.

• **ANON. CAR.** este citat la termenii: *alean* „împotrivă, contra”; *bășău* „răzbunare, revanșă” (în ANON: *běșeu* „iniuria, contumelia”); *beartă* „margine” (în ANON: *partă*); *a celui* „a înșela”; *hasnă* „rod, recoltă” [?] (în ANON: *hěsnuiesk* „prosum”); *a nămesti* „a pune, a așeza, a agăța” (în ANON: *nemestek*, *nemestitură*); *ocă* „cauză, motiv” (în ANON: *okě*).

• În **Lexicon Marsilianum** apar: *alnicsia* „fraus” (*alnic* „viclean, șiret” în *Palia*); *a celui* „a înșela”; *hasnă* „folos”; *patyalat* „sindon” (în *Palia*: *pochiolate* „vălul [preoților evrei, învelitoare de cap la ceremonii religioase]”).

• **Emilian Novacovici** e amintit la cuvintele: *cliciu* „coapsă” (*chici* „șold” la Novacovici); *letnic* „leneș”; dar nu e citat la *năimnic* „simbriaș”, deși Novacovici notează pe *năimit* „angajat” și *năimitor* „argat, ziler”. Face parte din familia de cuvinte a băn. *a năimi „a tocmi pe cineva la lucru”.

• Cuvântul *năimit* l-am înregistrat într-o doină din Marga: „Astă sară pe *năimit* / Eu mă duc la pescuit / Jos pe Bistra, la Totonu / Unge pringe piești tot omu”: „*făcută de mine, Domnosie Lațcu.*” (10 febr. 2012). Întrebându-l ce înseamnă *năimit*, mi-a spus că „pe înserate, când se înnoptează”, explicație greșită, pentru că apare cuvântul *sară*. De fapt, adaptase primul vers după vreo posibilă doină mai veche: „Astă vară, pe *năimit* (= pe simbrie – n.n.) / A fost badea la cosit / mândra la prășit” sau: „M-a pus mândra la iubit”.

• **Lucian Costin**: *beartă* „margine” (*partă* la Costin); *a budușlui* „a pribegi, a rătăci” (la Costin: *a budului* „a căuta”); *făgădaș*

„promisiune”; *ocă* „cauză, motiv” (la Costin: *ucă, hucă*). Nu e citat Lucian Cosin, deși ar fi trebuit, la: *beadă* „cusur” (la Costin I, 60: *bedaș* „om de nimic); *berc* „pădure” (la Costin II, 42: „spini crescuți laolaltă”); *a nămesti* „a pune, a așeza, a acăța” (la Costin I, 146: *a nimesti* „a mesteca încoace și încolo, a frământa”); *niștotă* „necesitate, lipsă” (la Costin I, 146: *niștotă* „lipsă, trebuință mare de bucate”, citat de Costin după Novacovici); *târnaț* „pridvor” (la Costin I, 200).

• Se trimite, generic, la **Banat**, fără numirea surselor, pentru termenii: *poroboc* „copil” (*poroboti*, la Costin II, 156 și *poroboci* – I, 165, după Novacovici, au sensuri prea îndepărtate de „copil” din *Palia*); *bărat* „prieten”; *a (se) bintătu* „a (se) pedepsi”; *hotnogi* „căpitan, comandant al oștilor”; *iliș* „provizii, alimente, hrană”; *varmigie* „district”; *crepă* „albie, adăpătoare”; *știuci* „bucăți”.

6. La cercetarea indicelui de cuvinte al *Paliei* din perspectiva subdialectului bănățean, apar câteva fapte de limbă importante pentru istoria acestui idiom. Pe lângă **dz** (*amiadzădzi*), **n** (în *fănină*), **pre**, am notat și pe *vârv* „vârf”, *bătjocuros* (care poate fi o contaminare între *băn. băjocuros* și *a batjocori*). G. Ivănescu (1947, 131) pune pe seama dialectului literar bănățean fonetisme precum *agiutoriul*, formă întâlnită și în *Palia* alături de *agiuta*, *agiunge*. La Stoica de Hațeg: *încungiura*.

6.1. Pe lângă imperativul negativ (*nu faceřeți*) amintit de Iosif Popovici, un **aspect morfologic** vechi din graiurile bănățene prezent în *Palia* este perfectul simplu *ziși*, *nu dziș*, *zișu* (dar și *dziseși*). Verbul *a scrie* apare și la conjugarea I: *a scria*, *scriadză*, ca în Banat. La condiționalul perfect bănățean (*a vrea* + infinitivul verbului) pot fi citate: *vrea fi*, *am/au vrut fi*, iar în *noi nu sēm* apare o formă a lui *a fi* din care s-a putut dezvolta *băn. noi nu ni-săm*. Verbele *proceti* și *proidi*, preluate din slavă, se încadrează în seria *băn. a proface*, *a prodășe* ș.a.

6.2. În domeniul **lexicului**, pe lângă cuvintele discutate de Viorica Pamfil (vezi și supra 5) ar mai fi de amintit alți câțiva termeni păstrați în Banat: *arete*, *făgădaș* „făgăduială” (la Costin I, 104, cu același sens), de fiete „în zadar” (Costin I, 99: *d-a fecea*, *d-a ficea*, *d-a fetea* „degeaba, gratuit”), **încinde** „a se înfierbânta” (*băn. încintat*

„încălzit”), **întrămătură** „întărire, consolidare” (*strămături* „băteală în pânză” la Stoica de Hațeg 1969, 57, 307; vezi și M.M. Deleanu, *Memorial etnofolcloric*, 3, p. 31-34), mitutul (*micucel* la Costin I, 137, și *a micicula* „a micșora”, în II, 126), a pesti „a zăbovi, a întârzia” (la Costin I, 156: *a pesti*, cu sens greșit „a suporta”, deoarece în context are înțelesul din *Palia*: „N-o mai putut *pesti*” înseamnă că nu a mai putut *zăbovi*, nu a mai putut *întârzia*), tovară „greutate” (la Costin I, 204: *tovar* „greutate, necaz, nevoie”).

• pocrov, pocroavă „covor, pătură se apropie de băn. *pricoviță, pricoiță* (cu același sens).

• zgău „pânțece” e înregistrat și de Lucian Costin (II, 214), dar cu sensul „car neîncărcat”: „Anul ăsta mi-a mers rău, n-am nici *un zgău* de car de fân”. Cele două sensuri se apropie dacă acceptăm că la Costin *zgău* înseamnă „*dricul* carului”, iar așa cum carul are, ca piesă centrală, *inima*, *dricul* ar putea fi numit *fundul*, dar și *burta* carului, partea încăpătoare dintre loitre; *dric* înseamnă și „talie”, ca și etimonul său magh. *derék* „talie, mijloc, șale”, iar în DEX e notat *zgău* „coș al carului și al căruței; cantitate [...] care este cuprinsă într-un *zgău*”.

Abrevieri bibliografice

- ANON. CAR. Anonymus Caransebesiensis [...] în „Tinerimea română”, [...], volumul I, fasc. III, p. 326-380.
- BINDER 1974 Pavel Binder, *Românii și Reforma* -, cap. *Contribuții la biografia lui Efreim Zăcan și Ștefan Herce, traducătorii bănățeni ai Paliei de la Orăștie*, în SLLF, III, EA, 1974, p. 212-214.
- COSTIN Lucian Costin, *Graiul bănățean (Studii și cercetări)*, de [...], Timișoara, 1926; II, Turmu Severin, 1934. EA - Editura Academiei.
- IVĂNESCU 1947 Gheorghe Ivănescu, *Probleme capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947.
- IVĂNESCU 1980 G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 1980.
- LOGA 1973 - Constantin Diaconovici Loga, *Gramatica românească*. Text stabilit, prefață, note și glosar de Olimpia Șerban și Eugen Dorcescu, Timișoara, Editura Facla, 1973.

- MAREȘ 1969 Al. Mareș, [*Studiu introductiv*] la: *Liturghierul lui Coresi*, București, EA, 1969.
- O „Orizont” (Timișoara)
- PAMFIL 1929 Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăștie”*, în: SCL 1958, p. 227-249.
- POPOVICI 1979 Iosif Popovici, *Scrieri lingvistice* [...], Timișoara, Editura Facla, 1979.
- SCL „Studii și cercetări lingvistice”
- STOICA de HAȚEG Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*. Studiu și ediție de Damaschin Mioc, București, EP, 1969.
- TAGLIAVINI 1929 Carlo Tagliavini, *Despre „Lexicon Marsilianum”*. *Dicționar latin-român-maghiar din secolul al XVII-lea*, București, Cultura Națională, 1929, Academia Română, MSL, Seria III, Tomul IV, Mem. 7.

RÉSUMÉ

Le texte proposé représente un chapitre de l'ouvrage en cours de rédaction, *Izvoare și preocupări dialectale în Banat*. Selon l'auteur, le fait que dans le texte de *Palia de la Orăștie* on ne retrouve que quelques régionalismes ne veut pas dire que le sousdialect de Banat s'est développé après 1582, comme le supposent la plupart des chercheurs. Les particularités des patois de Banat existaient aussi lors de l'édition de *Palia*, mais elles n'ont pas été mentionnées par les traducteurs de Banat, car on a déjà créé un modèle de langue roumaine ecclésiastique par les œuvres imprimées par Coresi, modèle constitué à base du sousdialect de Muntenia.